

1100^Η ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ - ΚΥΡΙΛΛΟΥ *

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ

ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΛΕΩΝ. Θ. ΖΕΡΒΑ

Πρὸ 1100 ἐτῶν ἐξεδήμησεν εἰς Κύριον ὁ Κωνσταντῖνος - Κύριλλος.

Ἐλλήν ἐκ Θεσσαλονίκης, καί, ὅπερ σπουδαιότερον, ἔμπλεος ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδείας ἐξεπόνθησε διὰ τοὺς Σλάβους ἴδιον ἀλφάβητον καὶ ἐδημιούργησε τὴν πρώτην σλαβικὴν φιλολογίαν.

Οὕτως οἱ Σλάβοι κατέστησαν ἐθνότητες ἱστορικαί.

Διὰ τὸ ἐπίτενγμα τοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ θὰ σᾶς ὁμιλήσῃ ὁ ἱστορικός μας, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Διονύσιος Ζακυθηνός.

Παρακαλῶ τὸν κ. Ζακυθηνόν, ὅπως λάβῃ τὸν λόγον.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

Πρὸ ἑξ ἐτῶν Ἕλληνες καὶ Σλάβοι καὶ μετ' αὐτῶν ὀλόκληρος ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐώρτασαν τὴν χιλιοστήν καὶ ἑκατοστήν ἐπέτειον τῆς εἰς Μοραβίαν ἀποστολῆς τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν, τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου, ἧτις ἔκρινε τὰς τύχας τῶν Σλαβικῶν λαῶν καὶ ἐγένετο ἡ ἀφετηρία τῆς παιδείας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ αὐτῶν πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μητροπόλεως καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου συνελθὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ διεθνὲς

* Ἐκτακτὸς συνεδρία τῆς 27ης Φεβρουαρίου 1970.

συνέδριον Ἑλληνας καὶ ξένοι διεπραγματεύθησαν περισπούδαστα θέματα¹. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον πρεπόντως ἢ Ἑλλάς ἀπέτισε φόρον τιμῆς πρὸς τὰ δύο αὐτῆς τέκνα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν οἱ ἐργάται μεγίστων ἐπιτευγμάτων εἰς τὸν τομέα τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς συγκροτήσεως τῆς κεντρῶας, τῆς νοτιοανατολικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

Μία ἄλλη χρονολογία, ἡ δεκάτη τετάρτη Φεβρουαρίου τοῦ 869, ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου, ἐπαναφέρει εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τοὺς ἀποστόλους τῶν Σλάβων. Καὶ τὸ γεγονός τοῦτο παρέσχεν ἐνκαιρίαν εἰς διεθνεῖς ἐκδηλώσεις. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἐπιθυμοῦσα νὰ τιμήσῃ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἐτέρου τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν, ἀνέθηκεν εἰς ἐμὲ νὰ εἶπω τὸν προσήκοντα λόγον. Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ προσπαθῆσω τοῦτο μὲν νὰ σκιαγραφήσω τὴν πνευματικὴν προσωπικότητα τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦτο δὲ νὰ ἐκτιμήσω τὴν ἄμεσον καὶ τὴν ἀπωτέραν σημασίαν τοῦ συντελεσθέντος ἔργου. Ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς μνημοσύνου ταύτης ὁμιλίας τὸ κέντρον τοῦ βάρους θὰ στραφῇ περὶ τὸν Κωνσταντῖνον. Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι παρορᾶται ἢ μειοῦται ἢ προσωπικότης τοῦ ἐτέρου τῶν ἀδελφῶν, τοῦ Μεθοδίου, καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μακρᾶς καὶ ἐξόχου σταδιοδρομίας αὐτοῦ.

Α'.

Ὡς καὶ πρὸ ὀλίγου ἐλέχθη, ὁ Κωνσταντῖνος ἀπεδήμησε πρὸς Κύριον τὴν δεκάτην τετάρτην Φεβρουαρίου τοῦ 869 εἰς τὴν Ῥώμην, τελευταῖον σταθμὸν τῆς ἐκδημίας του ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Μοραβίαν καὶ ἀπὸ Μοραβίας εἰς Παννονίαν, Βενετίαν καὶ τὴν Αἰωνίαν Πόλιν. Πεντήκοντα ἡμέρας ἐνωρίτερον εἶχεν ἐνδυθῆ τὸν μοναχικὸν χιτῶνα καὶ λάβει τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου. Ὁ πάπας Ἀδριανὸς ὁ Β' παρήγγειλεν ὄλους τοὺς Ἑλληνας τοὺς διαβιοῦντας ἐν Ῥώμῃ καὶ ὄλους τοὺς Ῥωμαίους νὰ συνοδεύσουν τὴν ἐκφορὰν. Ἄλλ' ὁ ὑπολειφθεὶς ἀδελφὸς Μεθόδιος παρεκάλεσε τὸν ἀποστολικὸν Πατέρα λέγων· «ἢ μήτηρ ἡμῶν ἐξώρκισεν ἡμᾶς, ἵνα, ὅταν ἤθελε παρουσιασθῆ πρῶτος πρὸ τοῦ θεοῦ κριτηρίου, ὁ ἕτερος τῶν ἀδελφῶν μεταφέρει τοῦτον εἰς τὴν μονήν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνῆκε, καὶ θάψῃ ἐκεῖ»². Τελικῶς ὁ ἅγιος ἀνὴρ ἐτάφη ἐν Ῥώμῃ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος.

Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ τέλος μιᾶς λαμπρᾶς σταδιοδρομίας, ἡ ὁποία ἤρχισε τεσσαράκοντα δύο ἔτη ἐνωρίτερον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἦδη ἀπὸ τῶν πρώτων μετὰ

¹ Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω Τόμος Ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, ἐπιμελεία ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, εἰς μέρη δύο, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1966 - 1968.

² ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Βίος Κωνσταντίνου - Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου (μετάφρασις), Βίος Κλήμεντος Ἀρχίδος, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 12 (1968), σελ. 147.

τὴν κοίμησιν χρόνων ὁ θρόλος περιέβαλε τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀποστόλου τῶν Σλάβων. Ἡ κυρία τῶν γεγονότων πηγὴ, ὁ Βίος τοῦ Κωνσταντίνου, σφζόμενος ἐν Σλαβικῷ κειμένῳ, παρὰ τὰ εἰς τὰς ἀγιολογικὰς συγγραφὰς ἐνυπάρχοντα μειονεκτήματα, περιέχει ἀναμφισβητήτως ἀθθεντικά ἱστορικὰ στοιχεῖα. Αἱ νεώτεραι ἔρευναι ἀποκατέστησαν τὸν ἱστορικὸν αὐτοῦ πυρῆνα. Καταρτισθεὶς πιθανότατα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ἢ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν αὐτοῦ, ὁ Βίος συνεγράφη ἐν πρώτῃ τινὶ διατυπώσει εἰς Παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 882. Ὡς συμβαίνει συνήθως, μεταγενέστεραι εὐλαβεῖς χεῖρες διεμόρφωσαν τὸ πρῶτον κείμενον μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ὅτε ἐγράφη τὸ πρῶτον σφζόμενον χειρόγραφον. Ὁ Βίος τοῦ Κωνσταντίνου, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Βίου τοῦ Μεθοδίου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἀγιολογικῶν πηγῶν ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς Λατινικὰς πηγὰς, τὰ γράμματα τῶν παπῶν, τὰς ἐπιστολὰς Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, τὴν *Translatio Sancti Clementis*¹, ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσωμεν ἱστορικῶς τὴν σταδιοδρομίαν καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός, τοῦ ὁποῦ τὴν μνήμην τελοῦμεν σήμερον².

1. Τὰς πηγὰς βλ. ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐκδόσει: F. GRIVEC καὶ F. ΤΟΜΣΙĆ, *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes (Opera Instituti Palaeoslavici, 4)*, ἐν Zagreb, 1960. Ἐκ τῶν εἰς τὰς πηγὰς ἀναφερομένων προσφάτων δημοσιευμάτων μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰ ἐξῆς: P. DUTHILLEUL, *L'évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode, Bibliothèque de Théologie, Série IV, Histoire de la Théologie*, τόμ. 5, ἐν Tournai, 1963. P. MEYVAERT καὶ P. DEVOS, *Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la «Légende Italique» résolues grâce à un document inédit*, ἐν *Analecta Bollandiana*, τόμ. 73 (1955), σελ. 375-461. A. VAILLANT, *Quelques notes sur la Vie de Méthode*, ἐν *Byzantinoslavica*, τόμ. 24 (1963), σελ. 229-235. P. DEVOS καὶ P. MEYVAERT, *La date de la première rédaction de la «Légende Italique» ἐν Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963*, ἐν *Köln-Graz*, 1964, σελ. 57-71. Περαιτέρω βλ. D. P. BOGDAN, *La vie et l'oeuvre des frères Constantin-Cyrille et Méthode*, *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ Τόμος Ἑόρτιος*, ἐνθ' ἄνωτ., μέρος Β', σελ. 113 κέ., καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 185 κέ.

2. Ἐκ τῆς τεραστίας βιβλιογραφίας περὶ τῶν Θεσσαλονικέων ἱεραποστόλων μνημονεύομεν τὰ ἐξῆς γενικὰ ἔργα: FR. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, ἐν Παρισίοις, 1926.—ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, ἐν Πράγᾳ, 1933.—F. GRIVEC, *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven*, ἐν Wiesbaden, 1960. Ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετείῳ τῆς Μοραβικῆς ἀποστολῆς ἐξεδόθησαν συνθετικὰ ἔργα καὶ συλλογαὶ μελετῶν, ἀφιερῶματα, πεπραγμένα συνεδρίων κλπ. Ἀνωτέρω, πλὴν τοῦ Τόμου Ἑορτίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐσημειώσαμεν τὸ συλλογικὸν ἔργον *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963. Im Auftrage der Görres-Gesellschaft herausgegeben von M. HELLMANN, R. OLESCH, B. STASIEWSKI, F. ZAGIBA (Slavistische Forschungen, τόμ. 6)*, ἐν *Köln-Graz*, 1964. Αἱ ἀνακωνώσεις τοῦ ἐν *Dumbarton Oaks*

Ὁ Κωνσταντῖνος ἐγεννήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸ ἔτος 827. Ἦτο τὸ νεώτερον τῶν ἑπτὰ τέκνων τοῦ Λέοντος, ὅστις ἤσκει τὰ καθήκοντα τοῦ δρουγγαρίου ὑπὸ τὸν στρατηγόν. Ὁ δρουγγάριος (διάφορος τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλωίμου) ἦτο κατώτερος ἀξιωματοῦχος, προϊστάμενος τοῦ δρούγγου, ὑποδιαρέσεως τῆς τούρμας, οὔσης καὶ ταύτης ὑποδιαρέσεως τοῦ θέματος. Εἰς τὴν ἀρμοδιότητά του ὑπήγοντο ἴσως οἱ ἐν τῇ διοικητικῇ περιφερείᾳ ἐγκατεστημένοι ἄλλοθνεῖς πληθυσμοί, δηλονότι οἱ Σλάβοι. Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν ὁ Λέων ἀνῆκεν εἰς οἶκον εὐγενῆ καὶ πλούσιον, ἀλλὰ τοιαῦται εἰδήσεις εἶναι κοινοὶ τόποι εἰς ἀγιολογικὰ κείμενα. Εἰς προσφάτους μελέτας ὁ καθηγητὴς κ. Κωνσταντῖνος Μπόνης ὑπεστήριξε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ οἶκος οὗτος εἶναι αὐτὸς ἐκεῖνος, ὅστις ἔδωκεν εἰς τὸ Βυζάντιον ἄνδρας διαπρεπεῖς, Θεόδωρον τὸν Στουδίτην, τὸν Καίσαρα Βάρδαν, τοὺς πατριάρχας Ταράσιον καὶ Φώτιον, τὰς αὐτοκρατορίας Μαρῖαν, Θεοδότην καὶ Θεοδώραν, περαιτέρω δὲ ἀνεγνώρισεν εἰς μωσαϊκὴν εἰκόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὸν Μεθόδιον κατὰ τὴν παιδικὴν των ἡλικίαν, ἱσταμένους ἐκατέρωθεν τοῦ Ἁγίου¹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρεσβύτερον ἀδελφὸν Μεθόδιον (815 - 885), ὅστις, πρὶν ἢ εἰσελθῆ εἰς μονὴν τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, εἶχε διατελέσει διοικητὴς Σκλαβηνίας², ὁ Κωνσταντῖνος ἐστράφη ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἄσκησιν τῆς ψυχῆς. Μετὰ τὰς πρώτας ἐν Θεσσαλονίκῃ σπουδὰς τῇ βοηθείᾳ τοῦ λογοθέτου τοῦ Δρόμου Θεοκτίστου (ἐπομένως μετὰ τὸ 842) μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐκεῖ ἐμαθήτευσεν παρὰ τῷ Λέοντι τῷ Φιλοσόφῳ ἢ Μαθηματικῷ καὶ παρὰ τῷ Φωτίῳ, διδασχθεὶς τὴν Γραμματικὴν, τὸν Ὅμηρον, τὴν Γεωμετρίαν, τὴν Διαλεκτικὴν καὶ πάντας τοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, τὴν Ῥητορικὴν, Ἀριθμητικὴν, Ἀστρονομίαν καὶ

Συμποσίου (1964) περιελήφθησαν εἰς τὰ *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965). Κατωτέρω θὰ γίνῃ μνεία γενικωτέρων καὶ ειδικωτέρων δημοσιευμάτων. Περὶ τῆς βιβλιογραφίας τῶν τελευταίων εἴκοσι πέντε ἐτῶν πρὸς. HENRIETTE OZANNE, *Aperçu bibliographique Cyrillo-Méthodien. 1940 - 1965*, ἐν Τόμῳ Ἑορτίῳ, μέρος Β', σελ. 319 - 347.

1. Τὰς κατὰ καιροὺς δημοσιευθείσας ἐργασίας του ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΝΗΣ συνεχέντηρσεν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ κειμένῳ καὶ ἐν Γερμανικῇ μεταφράσει: *Die Slawenapostel Kyrillos und Methodios und die Basilica des Hl. Demetrios von Thessalonike* — Οἱ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ τῶν Σλάβων Ἀπόστολοι καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις, 1969.

2. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ ὄρος οὗτος ἐδήλον καὶ διοικητικὰς περιφερείας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, κατοικουμένης κατὰ πλειονοψηφίαν ὑπὸ Σλάβων καὶ τεταγμένης ὑπὸ Ἑλλήνας ἢ Σλάβους ἄρχοντας. Αὐταὶ ἀπεσκόπουν εἰς τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ἄλλοθνεῶν τούτων φύλων καὶ τὴν πλήρη ὑποταγὴν αὐτῶν.

Μουσικήν, ὡς καὶ πάσας τὰς λοιπὰς Ἑλληνικὰς ἐπιστήμας. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ ἀπέκρουσε τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὸν πολιτικὰ ἀξιώματα, ἀπεδέχθη «διδασκαλικὴν ἔδραν» εἰς τὸ Πανδιδακτῆριον καὶ ἐδίδαξε («τὴν Φιλοσοφίαν εἰς ἐντοπίους καὶ ξένους»). Ὡς φαίνεται, τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ διδασκάλου ἤσκησε μετὰ τινων διακοπῶν μέχρι τῆς εἰς Μοραβίαν ἀποστολῆς¹.

Ἐκ τῆς μετέπειτα σταδιοδρομίας τοῦ φιλοσόφου Κωνσταντίνου δύο γεγονότα πρέπει νὰ τόχουν ἰδιαιτέρας μνείας : ἡ ἀποστολὴ πρὸς τοὺς Ἀραβας καὶ ὁ μετὰ τῶν Μωαμεθανῶν διάλογος καὶ ἡ ἀποστολὴ πρὸς τοὺς Χαζάρους καὶ αἱ μετὰ τῶν Ἰουδαίων συζητήσεις. Ἡ πρὸς τοὺς Ἀραβας πρεσβεία τίθεται ῥητῶς εἰς τὸ ἔτος 851. Κατὰ τὸν βιογράφον, ἐντολῇ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' ὁ Κωνσταντῖνος μετέβη εἰς τὸ Ἀραβικὸν Κράτος καὶ ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν Μωαμεθανῶν ἀπέκρουσε τὰς κακοδοξίας των περὶ τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οὐδεμίᾳ ἄλλῃ πηγῇ ἀναφέρεται τι περὶ τῆς ἀποστολῆς ταύτης. Νεώτεροι ἐρευνῆται συνάπτουν αὐτὴν μετὰ τῆς γνωστῆς πρεσβείας τοῦ Φωτίου ἢ μετ' ἄλλης τοῦ ἔτους 855. Τὰ χρονολογικὰ καὶ πραγματικὰ δεδομένα φαίνονται ἀποκλείοντα ἀμφοτέρας τὰς ὑποθέσεις². Πάντως οὐδεὶς ὑπάρχει λόγος νὰ θέσωμεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἱστορικότητα τῆς μαρτυρίας. Ἀκριβῶς κατὰ τοὺς ἀπασχολοῦντας ἡμᾶς χρόνους ὁ διάλογος μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων περὶ θέματα θρησκευτικὰ ἐξικνεῖται εἰς ὀξυτάτην πολεμικὴν. Ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' Νικήτας ὁ Βυζάντιος, φιλόσοφος καὶ διδάσκαλος καὶ οὗτος προσαγορευόμενος, ἀποκρινόμενος εἰς τὰς προκλήσεις τῶν Μουσουλμάνων, ἔγραψε τὰς τρεῖς πραγματείας κατὰ τοῦ Ἰσλαμισμού, μάλιστα δὲ τὴν Ἀνατροπὴν τῆς παρὰ τοῦ Ἀραβος Μωάμετ πλαστογραφηθείσης βίβλου. Ἡ ἀφελῆς ἀφήγησις τοῦ Βίου τοῦ Κωνσταντίνου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ διαφέροντα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς³.

Ἡ Χαζαρικὴ ἀποστολὴ ἀνελήφθη καὶ αὕτη ἐντολῇ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ κατὰ τὰ ἔτη 860/861, ἀπέβλεπε δὲ κατὰ τὸν βιογράφον εἰς σκοποὺς θρησκευτικούς. Οἱ Χαζαροὶ, λαὸς Τουρκικός, κατοικῶν ἀπὸ τῆς Κασπίας Θαλάσσης μέχρι τοῦ Τανάϊδος ποταμοῦ, διετήρει φιλικὰς μετὰ τοῦ Βυζαντίου σχέσεις. Ἀπὸ τινος χρόνου ἔρρηξε πρὸς τὸν μονοθεϊσμόν καὶ ὑφίστατο ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Κυμαινόμενος μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ χαγάνος αὐτῶν ἐζήτησε παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἀποστολὴν ἀνδρὸς ἐντριβοῦς περὶ τὰς Γραφάς. Τὸν Κων-

1. ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Βίος Κωνσταντίνου - Κυρίλλου*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 121 κέ.

2. HÉLÈNE AHRWEILER, *Sur la carrière de Photius avant son patriarcat, en Byz.* *Zeitschrift*, τόμ. 58 (1965), σελ. 348 - 363.

3. ADÈL - THÉODORE KHOURY, *Les théologiens byzantins et l'Islam. Textes et auteurs* (VIIIe - XIIIe s.), ἐν Louvain καὶ Παρισίους, 1969.

σταντίνον συνώδενσεν ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς Μεθόδιος. Διὰ τῆς Βυζαντινῆς Χερσῶνος, ἐνθα ὁ πρῶτος ἐξέμαθε τὴν Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι ἦλθον εἰς τὴν χώραν τῶν Χαζάρων. Ὁ Φιλόσοφος ἀπέκρουσε τὰς Ἰουδαϊκὰς πλάνας καὶ ἐκήρυξε τὸν ὀρθὸν λόγον. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Βίου ἐσταχυολόγησε χαρακτηριστικά τινα κείμενα, προσθέτει ὁμως (καὶ ἡ μαρτυρία του εἶναι πολύτιμος) ὅτι αἱ ὁμιλίας μετεφράσθησαν βραδύτερον σλαβιστὶ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου εἰς ὀκτὼ βιβλία. Μετὰ τῆς Χαζαρικῆς ἀποστολῆς συνδέεται ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, πάπα τῆς Ῥώμης, ὅστις φέρεται μαρτυρήσας ἐν Χερσῶνι ἐπὶ Τραϊανῶ. Τὰ ἱερὰ ταῦτα λείψανα θὰ μεταφέρῃ ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν Ῥώμην τῷ 868. Ἡ *Translatio Sancti Clementis* καὶ τὰ εἰς αὐτὴν ἀναφερόμενα κείμενα, μάλιστα δὲ αἱ ἐπιστολαὶ Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, προσδίδουν εἰς τὴν Χαζαρικὴν ἀποστολὴν μείζονα ἱστορικὴν κατοχύρωσιν¹.

Ἀλλὰ τὸ μέγα καὶ μόνιμον ἔργον τῶν δύο Ἑλλήνων ἱεραποστόλων συνδέεται μετὰ τῆς τρίτης ἀποστολῆς. Κατὰ τὸ ἔτος 862/863 ὁ ἡγεμὼν τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας Ῥαστισλάβος (846 - 870) ἔπεμψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν πρεσβείαν ζητῶν τὴν ἀποστολὴν Ἑλληνος ἐπισκόπου καὶ διδασκάλου, ἵνα διδάξῃ τὴν ἀληθῆ πίστιν ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Ἦδη ἀπὸ τινων δεκαετιῶν ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὴν χώραν ταύτην διὰ τῆς Βαναρίας. Κατὰ τινα γνώμην λόγοι πολιτικοί, ἰδίᾳ ὁ προσανατολισμὸς τῶν Βουλγάρων πρὸς τὸ Φραγκικὸν Κράτος, ὥθησαν τὸν Ῥαστισλάβον νὰ στραφῇ πρὸς τὸ Βυζάντιον. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Γ' ἀνέθηκε τὴν βαρεῖαν ἀποστολὴν εἰς τὸν φιλόσοφον Κωνσταντῖνον, τὸν ὁποῖον συνώδενσε καὶ αὐθις ὁ ἀδελφὸς Μεθόδιος².

Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μεθόδιος μετ' ὀλιγαριθμῶν μαθητῶν ἔφθασαν εἰς τὴν Μοραβίαν τὸ θέρος τοῦ 864. Ἐπὶ τρία καὶ ἡμισυ ἔτη κατεπολέμησαν τὰ ὑπολείμματα τῆς εἰδωλολατρίας, ἐξεπαίδευσαν μαθητὰς καὶ στελέχη τοῦ ἐπιτοπίου κλήρου, διεμόρφωσαν τὴν λειτουργίαν, ἐπενόησαν τὸ Σλαβικὸν ἀλφάβητον καὶ διέπλασαν τὴν γραφομένην ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν³. Διὰ τῶν πρώτων μεταφράσεων καὶ

1. P. DUTHILLEUL, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11 κέ., 20 κέ. Πρβλ. A. ESSER, *Wo fand der Hl. Konstantin-Kyrill die Gebeine des Hl. Clemens von Rom*, ἐν *Cyrillo-Methodiana*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 126 - 147.

2. FR. DVORNIK, *Byzantium, Rome, the Franks and the Christianisation of the Southern Slavs*, ἐν *Cyrillo-Methodiana*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 85 - 125. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων*, ἐν *Τόμῳ Ἑορτίῳ*, ἐνθ' ἄνωτ., μέρος Α', σελ. 139 - 152.

3. J. CIBULKA, *Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin-Cyrillus und Methodius in Mähren*, ἐν *Byzantinoslavica*, τόμ. 26 (1965), σελ. 318 - 364.

τῶν πρωτολείων ἐδημιούργησαν τὸν πρυθῆνα τῆς Σλαβικῆς Γραμματείας. Τῷ 867 οἱ ἀπόστολοι ἐγκατέλειψαν τὴν Μοραβίαν καὶ μετέβησαν εἰς τὴν Βενετίαν, ἐπειγόμενοι προφανῶς νὰ ἐπανέλθουν διὰ τῆς θαλασσίας οδοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ¹. Ὅμως τῇ προσκλήσει τοῦ πάπα κατέληξαν εἰς τὴν Ῥώμην ². Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀποθανὼν, ὡς ἐλέχθη, τὴν δεκάτην τετάρτην Φεβρουαρίου τοῦ 869, δὲν ἐπανεῖδε τὴν προσφιλῆ πόλιν τοῦ Θερμαϊκοῦ. Ὁ Μεθόδιος ἠτύχησε τῷ 881 νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων. Διορισθεὶς ἀρχιεπίσκοπος Σιρμίου, διεξήγαγε τραχυτάτους ἀγῶνας διὰ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἐμπέδωσιν τοῦ κοινοῦ ἔργου. Ἡ τεταραγμένη ἀλλὰ φωτεινὴ δρᾶσις τοῦ ἀποστόλου ἐτερματίσθη διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπισυμβάντος τὴν ἕκτην Ἀπριλίου τοῦ 885.

B'.

Περὶ τὸν βίον καὶ τὴν σταδιοδρομίαν, τὸ θρησκευτικὸν καὶ τὸ φιλολογικὸν ἔργον, περὶ τὴν σημασίαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τούτου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων ἀνέκυψαν τεράστια προβλήματα ἱστορικά, φιλολογικά, γλωσσολογικά, εἰς χιλιάδας δὲ ἀριθμοῦνται οἱ τίτλοι τῶν μειζόνων ἢ ἐλασσόνων δημοσιευμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ Šafarik (1837), ἐνὸς τῶν πρώτων ἰδρυτῶν τῆς Σλαβικῆς Φιλολογίας, ἀφιερώθησαν εἰς αὐτά. Αἱ ἐορταστικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν ἠύξησαν τὸν ὄγκον τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας. Ἠρκέσθημεν νὰ ἐπισημάνωμεν καιρίους τινὰς σταθμοὺς τοῦ βίου τοῦ Κωνσταντίνου ἀπλουστεύοντες τὰ πράγματα, τοῦτο μὲν διὰ νὰ ἀνασύρωμεν αὐτὸν ἐκ τῆς ἀχλύος τοῦ εὐλαβοῦς θρύλου εἰς τὸ φῶς τῆς Ἱστορίας, τοῦτο δὲ διὰ νὰ ἀνεύρωμεν τὰ στηρίγματα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς προσωπικότητος τοῦ ἐξαιρέτου ἀνδρός.

Ἀπὸ ἑκατὸν καὶ πενήκοντα ἐτῶν τὸ θέμα τῆς ἐθνικότητος τῶν δύο ἀποστόλων τῶν Σλάβων μετὰ πάθους ἀπασχολεῖ τοὺς ἐρευνητάς. Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν διὰ μακρῶν περὶ αὐτό. Προσφάτως ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κύριος Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιός ἐγραψε τὰ δέοντα εἰς τὴν ἐργασίαν του «Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς Σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυ-

1. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, ἐν Τόμῳ Ἐορτίῳ, ἔνθ' ἀνωτ., μέρος Α', σελ. 16 κέ.

2. Περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ῥώμης βλ. πλὴν ἄλλων τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ KARL BOSL, Das Kloster San Alessio auf dem Aventin zu Rom, ἐν Beiträgen zur Südosteuropa-Forschung anlässlich des II. Internationalen Balkanologenkongresses in Athen 7. V.—13. V. 1970, ἐν Μονάχῳ, σελ. 15 - 28.

ρίας»¹. Θὰ εἴπωμεν μόνον ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον ὑφίσταται εἰς τὰς παλαιὰς πηγὰς δυνάμενον νὰ στηρίξη τὴν περὶ Σλαβικῆς καταγωγῆς γνώμην· ὅτι τοῦναντίον αἱ Ἑλληνικαί, Σλαβικαὶ καὶ Λατινικαὶ πηγαὶ σαφῶς διαστέλλουν τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὺς ἀπὸ τῶν Σλάβων· ὅτι σύγχρονοι Λατῖνοι συγγραφεῖς ῥητῶς ὀνομάζουν τὸν Μεθόδιον Ἑλληνα· ὅτι, τέλος, διαπρεπεῖς ἐρευνῆται Σλαβικῆς καταγωγῆς, ὁ Dobrowski, ὁ Šafarik, ὁ Jagić, ὁ Weingart, ὁ Dvornik, ὁ Dostál, ὁ Ševčenko, ἀνομολογοῦν ὅτι ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ἦσαν Ἑλληνες. Ὅμως, πέρα τῶν ἀνερευνήσεων τούτων, ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ προσωπικότης τοῦ φιλοσόφου Κωνσταντίνου — οἷαν θὰ περιγράψωμεν αὐτὴν ἐν τοῖς ἐξῆς — ἀναδεικνύει τὸν ἄνδρα ἀκραιφνῆ ἐκπρόσωπον τῆς Ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἐνάτου αἰῶνος.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἀνήκει εἰς τὴν πλειάδα τῶν λογίων ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι, ἀναδύντες ἐκ τῆς τελευταίας ἀναταραχῆς τῆς Εἰκονομαχίας, γίνονται φορεῖς νέου πνεύματος εἰς τὴν ἀναγεννωμένην Βυζαντινὴν κοινωνίαν. Ὡς ἐλέχθη διὰ τὸν Φώτιον², εἶναι καὶ οὗτος Homo novus, δυνάμενος νὰ συγκαταλεχθῆ μετὰ τῶν φιλελευθέρων. Ὡς μαθητὴς τοῦ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου ἢ Μαθηματικοῦ, μελετᾷ τὸν Ὅμηρον καὶ σπουδάζει τὴν Διαλεκτικὴν καὶ πάντας τοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, τὴν Ῥητορικὴν, τὴν Ἀριθμητικὴν, τὴν Ἀστρονομίαν, τὴν Μουσικὴν ὡς καὶ πάσας τὰς λοιπὰς Ἑλληνικὰς ἐπιστήμας. Ὡς μαθητὴς τοῦ Φωτίου, ἀγωνίζεται νὰ συνδιαλλάξῃ τὴν θύραθεν μετὰ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως, νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτὴν δι' ἐκείνης, νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ὀρθὴν δόξαν καὶ νὰ διαδώσῃ τὸ φῶς αὐτῆς πέρα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ὡς ἀληθὴς Βυζαντινός, ῥέπει πρὸς τὴν μόνωσιν, πρὸς τὴν ἀναχώρησιν εἰς ἑαυτόν, πρὸς τὴν Μυστικὴν Φιλοσοφίαν. Ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἰδιαζόντως τιμᾷ τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Πρὸς τοῦτον κατὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν ἐχάραξεν ἐπὶ τοῦ τοίχου τὰ ποιητικὰ του πρωτόλεια. Ταῦτα διέσωσεν ἐν Σλαβικῇ μεταφράσει ὁ βιογράφος, προφανῶς κατ' ἀνακοίνωσιν αὐτοῦ τοῦ Μεθοδίου. Ἐν τέλει τοῦ στιχορρήματος ἀναγινώσκομεν

Ὅθεν καί με

προσπίπτοντά σοι ἐν ἀγάπῃ καὶ πίστει

δέχου καὶ ἔσο μοι διδάσκαλός τε καὶ φωτιστής³.

1. Ἐν Τόμῳ Ἑορτίῳ, ἔνθ' ἄνωτ., μέρος Β', σελ. 83 - 132. Πρὸβλ. FR. GRIVEC, *Erlebnisse und Forschungsergebnisse, ἐν Cyrillo - Methodiana*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 148 κέ.

2. FR. DVORNIK, *Le Schisme de Photius. Histoire et légende, ἐν Παρισίοις, 1950*, σελ. 92.

3. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀπόδοσιν τοῦ IVAN DUJČEV, ἐν *Medioevo Bizantino - Slavo*, τόμ. Β', ἐν Ῥώμῃ, 1968, σελ. 101.

Τὴν παιδιόθεν ἐκδηλωθεῖσαν ῥοπήν πρὸς τὴν ποίησιν διетήρησεν ὁ Κωνσταντῖνος μέχρι τέλους. Παραδίδεται ὅτι ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος συνέγραψε δύο ποιήματα, τὴν *Historica Narratio* καὶ *Sermo Declamatorius*, ὡς καὶ ὕμνον. Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκᾶριος, ὅστις μετέφρασεν ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν Λατινικὴν τὰ δύο πρῶτα (καὶ ἐν τῇ μεταφράσει ταύτῃ περιῆλθον εἰς ἡμᾶς), παρέλειψεν ἀτυχῶς νὰ ἀποδώσῃ καὶ τὸν ὕμνον διὰ τὸ δυσχερὲς τοῦ ἐγχειρήματος¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πρόλογος εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν Ἐδαγγελίων μαρτυρεῖ περὶ τῆς ποιητικῆς ἐξάρσεως τοῦ συγγραφέως².

Γενικῶς ὁ Κωνσταντῖνος ὑπῆρξεν ἐξέχουσα προσωπικότης τοῦ μεγάλου ἐνάτου αἰῶνος. Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκᾶριος, ὁ λαμπρὸς οὗτος ἑλληνοεὐρωπαϊκός, ὁ πρῶτος τῶν Βυζαντινολόγων, ὁ ὁποῖος παρέστη εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδον τοῦ 869/870 ὡς πρεσβευτῆς Λουδοβίκου Β' τοῦ Γερμανικοῦ καὶ ἐγνώρισεν ἐν Ῥώμῃ τὸν Ἑλληνα ἱεραπόστολον, ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ μετὰ θαυμασμοῦ: «*Magnae sanctitatis vir*», «*vir apostolicae vitae*», «*mirabilis vere philosophus*», στενότατος φίλος τοῦ Φωτίου, «*fortissimus eius amicus*»³. Ἐγκρατὴς τοῦ δόγματος καὶ τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἄλλων θρησκευτῶν, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, γνώστης τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Δικαίου, κάτοχος τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν λαλουμένων γλωσσῶν, τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς Λατινικῆς, τῆς Ἑβραϊκῆς, τῆς Ἀραβικῆς, τῆς Συρικῆς καὶ ἄλλων ἀνατολικῶν ἰδιωμάτων, ὁ Θεσσαλονικεὺς φιλόσοφος ἀπέβη ἐπίλεκτον στέλεχος τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς, διπλωματικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἐνεργείας τοῦ Βυζαντίου. Βεβαίως ἡ Μοραβικὴ ἀποστολὴ καὶ τὸ Σλαβικὸν κατόρθωμα ὑπῆρξαν τὸ ἐπιστέγασμα τῆς σταδιοδρομίας αὐτοῦ, ἔργον αἰτίδιον. Θὰ ἦτο ὅμως σφάλμα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι εἰς ταῦτα μόνον περιωρίσθη ἡ ἱεραποστολικὴ καὶ ἀναμφισβητήτως ἡ πολιτικὴ δραστηριότης τοῦ ἀνδρός. Εἶναι ἐξόχως διδακτικὸν τὸ ὅτι ἐκ τῶν τριάκοντα σελίδων τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς μετάφρασεως τοῦ Βίου αὐτοῦ μόνον ἐξ ἀναφέρονται εἰς τὰ Σλαβικὰ πράγματα⁴.

Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου διαγράφονται σαφῶς ἡ

1. P. DUTHILLEUL, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 48 κέ.

2. A. VAILLANT, *La préface de l'Évangélaire vieux-slave*, ἐν *Revue des Études Slaves*, τόμ. 24 (1948), σελ. 5 - 20. Πρβλ. JOS. HAMM, *Zur Verskunst Konstantin-Kyrills*, ἐν *Cyrillo-Methodiana*, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 382 - 392.

3. Περὶ τῆς φιλίας τῶν δύο ἀδελφῶν μετὰ τοῦ Φωτίου βλ. ἐιδικώτερον: F. GRIVEC, *De ss. Cyrilli et Methodii amicitia dubia cum Photio*, ἐν *Orientalia Christiana Periodica*, τόμ. 17 (1951), σελ. 192 - 203, καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Constantinus philosophus—amicus Photii*, αὐτόθι, τόμ. 23 (1957), σελ. 415 - 422.

4. ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 140 - 146.

ήγεμονική ῥοπή τῆς παγκοσμίας πολιτικῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἡγεμονικὴ στάσις τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως ἔναντι τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Ἐν τῷ διαλόγῳ του μετὰ τῶν Μωαμεθανῶν ὁ Κωνσταντῖνος ἀναφωνεῖ: «ἐξ ἡμῶν [τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Ἑλλήνων] προῆλθον πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι»¹. Ὀλίγα ἔχον παρέλθει ἔτη ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος, ἀποκρινόμενος εἰς τὰς προτάσεις τοῦ χαλίφου *Al - Μαμουν* (813 - 833), ὅπως ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν Λέοντα τὸν Φιλόσοφον — διδάσκαλον τοῦ ἡμετέρου Κωνσταντίνου — νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Βαγδάτην, ἔλεγεν ὅτι εἶναι ἀλόγον τὸ οἰκεῖον δοῦναι ἐτέροις καλὸν καὶ τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν ἔκδοτον ποιῆσαι τοῖς ἔθνεσι, δι' ἧς τὸ Ῥωμαίων [τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Ἑλλήνων] γένος θαυμάζεται τε καὶ τιμᾶται παρὰ πᾶσιν»². Εὐρίσκοντο δ' ἤδη εἰς τὴν Μοραβίαν οἱ δύο Ἑλληνας ἀδελφοί, ὅτε ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Θεοφίλου, Μιχαὴλ ὁ Γ', γράφον πρὸς τὸν πάπαν, ἀπεκάλει τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν, τὴν «πάτριον φωνήν» τοῦ Ἰουστινιανοῦ, («γλῶσσαν Σκυθικὴν καὶ βάρβαρον») (*barbaram et scythicam*)³. Αὐτὸς ὁ Φώτιος ἐν τῇ πρὸς τὸν Καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων ἐπιστολῇ καὶ ἀλλαχοῦ ἐκφράζει τὴν ἡγεμονικὴν ῥοπήν τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως⁴. Ὡς παρατήρησεν ὁ *Ihor Ševčenko*, ὁ Κωνσταντῖνος - Κύριλλος, ἀνὴρ ὑψηλῆς στάθμης παιδείας, «ὁ προστατευόμενος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου, ὁ ἐπευφημούμενος εἰς τοὺς ἀνωτάτους κύκλους, συνεμερίζετο ἀσφαλῶς τὸ πολιτιστικὸν πιστεύω τῆς Βυζαντινῆς ἡγετιδος τάξεως»⁵.

Γ'.

Τὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου κατέρρευσεν ἐν τῇ κεντρῴᾳ Εὐρώπῃ. Τῷ 886, ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεθοδίου, ἡ μικρὰ ὁμάς τῶν μαθητῶν καὶ συνεργατῶν του, μετὰ μυρίας κακώσεις, κατέφυγεν εἰς τὴν νεωστὶ ἐκχριστιανισθεῖσαν Βουλγαρίαν. Ἠγεῖτο αὐτῆς ὁ Κλήμης. Ὁ Λατινικὸς κληρὸς εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἱεραρχίαν του καὶ τὴν Λατινικὴν ὡς γλῶσσαν λειτουργικὴν. Μετ' οὐ πολὺ, τῷ 906, τὸ Σλαβικὸν κράτος τῆς Μοραβίας ὑπέκλυφεν ὑπὸ τὰ

1. Αὐτόθι, σελ. 126.

2. Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνην (Bonn), σελ. 190.

3. *Patrologia Latina*, τόμ. 119, στ. 932 κέ. Πρβλ. FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, ἀριθμ. 464. FR. DVORNIK, *Le Schisme de Photius*, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 161.

4. FR. DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, ἐν Cambridge Mass., 1958, σελ. 240 κέ. Πρβλ. IHOR ŠEVČENKO, *Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission*, ἐν *Slavic Review*, τόμ. 23 (Washington, 1964), σελ. 228, σημ. 29.

5. I. ŠEVČENKO, αὐτόθι, σελ. 229 κέ.

πλήγματα νέων ἐποίκων τῆς χώρας, τῶν Οὐγγρων. Ἄλλ' ἡ παράδοσις τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἱεραποστόλων θὰ διασωθῆ καὶ θὰ ἀναπτυχθῆ εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἡγεμόνος Συμεὼν θὰ ἰδρυσθῶν δύο κέντρα παιδείας, τὸ ἓν εἰς τὴν Πρεσθλάβαν καὶ ἕτερον εἰς τὴν Ἀχρίδα¹. Ὡς παρετήρησεν ὁ Ševčenko, «ἐνῶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου κατέληξεν εἰς ἀποτυχίαν, τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς μετεβλήθησαν εἰς ἐπιτυχίαν, ἣτις ἀπετύπωσε τὴν σφραγιδα τῆς ἐπὶ τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας»². Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν ὁ Κωνσταντῖνος, προήγαγε δὲ μετ' ἀφαντάστου καρτερίας ὁ Μεθόδιος καὶ διέσωσαν οἱ μαθηταὶ των, τὸ ἔργον τοῦτο ὑπερέβη ἀσφαλῶς τὰς βλέψεις τῶν πρωτοεργατῶν. Ὡς οὐχὶ σπανίως συμβαίνει εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἰδεῶν, ἀπέκτησεν αὐτόνομον δύναμιν, μετεωρίσθη εἰς ὕψος καὶ πρόκειται ἐνώπιον ἡμῶν ὡς μία καταπληκτικὴ ἀνθρωπίνῃ ἐμπειρία³.

Ἐκ τοῦ ἔργου τούτου ἀποχωρίζομεν ἓν μόνον μέρος, τὸ μεγαλειωδέστερον, τὸ πνευματικώτερον, τὸ συμφωνώτερον πρὸς τὴν πλαστικὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ Σλαβικοῦ ἀλφαβήτου, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Σλαβικῆς φιλολογικῆς γλώσσης, εἰς τὰς καταβολὰς τῆς Σλαβικῆς Φιλολογίας. Ὁ βιογράφος τοῦ Κωνσταντίνου λέγει ὅτι ὁ Θεός, ἐπακούσας τὴν προσευχὴν τοῦ δούλου του, ἀπεκάλυπεν εἰς αὐτὸν τὴν γραφήν. Προσθέτει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ, ἀποκρωόμενος εἰς τὸ αἶτημα τοῦ Ῥαστισλάβου, ἔλεγεν «ἀποστέλλομέν σοι τὸν ἄξιον καὶ θεοσεβῆ τοῦτον ἄνθρωπον, τὸν Φιλόσοφον [. . .], εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε τὴν γραφήν. Καὶ ἰδοὺ δέξαι τὸ δῶρον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μεγαλύτερον καὶ πολυτιμώτερον παντὸς τοῦ χρυσοῦ, τοῦ ἀργύρου, τῶν πολυτίμων λίθων καὶ τοῦ ματαίου πλούτου. . . »⁴. Μετὰ παρέλευσιν χιλίων καὶ ἑκατὸν ἐτῶν δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν ἑναργέστερον τὴν ἀξίαν τοῦ τελείου δωρήματος, τὸ ὁποῖον ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μεθόδιος ἐκόμιζον πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας καὶ δι' αὐτοῦ εἰς ὀλόκληρον τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην. Παρακάμπτοντες τὰ ἄκρως στασιαζόμενα θέματα τῆς καταγωγῆς, τῆς σχέσεως καὶ τῆς προτεραιότητος τῆς Γλαγγολιτικῆς καὶ τῆς Κυριλλείου γραφῆς, τὰ οὐχ ἤττον κρίσιμα προβλήματα τῆς προελεύσεως τῆς φιλολογικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐξαρτήσεων αὐτῆς ἀπὸ τῶν διαφορῶν κλάδων τῆς Σλαβικῆς ὁμοεθνίας, θὰ εἴπωμεν ὅτι,

1. Γ. ΣΟΥΛΗ, *The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs*, ἐν *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), σελ. 21 κέ. CHR. CODOV, *L'œuvre littéraire des disciples des saints Cyrille et Méthode en Bulgarie*, ἐν *Τόμῳ Ἑορτίῳ, μέρος Β'*, σελ. 265 - 287.

2. I. ŠEVČENKO, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 220 κέ.

3. FR. DVORNIK, *The Significance of the Missions of Cyril and Methodius*, ἐν *Slavic Review*, τόμ. 23 (1964), σελ. 195 - 211.

4. ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 141 κέ.

οιονεί ἐκ Θεοῦ δεδομένον, ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου πλήρες σύστημα φωνητικόν, λεξικόν καὶ συντακτικόν, δυνάμενον νὰ ἐκφράσῃ ἐννοίας ποικίλας, ἀφηρημένας καὶ ὑψηλὰς — σύστημα οἷον μόνος ὁ θεσπέσιος πλοῦτος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καθίστα ἐφικτὸν καὶ μόνη ἡ δημιουργικὴ ἰκανότης τοῦ Ἑλληνοῦ ἐπέτυχε νὰ διαπλάσῃ. Ὡς λέγει ὁ Roman Jakobson, ἡ Παλαιοσλαβικὴ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα «διεμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἑλληνικῆς. Ἐπλάσθη ἐπιμελῶς κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς γλώσσης μιᾶς μεγάλης καὶ παλαιᾶς παιδείας καὶ τόσον αὐτὴ ὅσον καὶ αἱ διαδεχθεῖσαι αὐτὴν γλῶσσαι, ἰδιαιτέρως ἡ Ῥωσικὴ, ἀπεκόμισαν τὰ πλεονεκτήματα ἐκ τούτου τοῦ ὑψηλοῦ προτύπου»¹.

Τὰ πρῶτα χρονολογημένα δείγματα τῆς πρώιμου Σλαβικῆς γραφῆς εἶναι ἡ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εὐρεθεῖσα ἐν Μικροῦ Σκυθία (τῇ σημερινῇ Δοβρουτσᾶ) ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 943 (τινὲς τῶν ἐρευνητῶν ἀμφισβητοῦν τὰ κατ' αὐτὴν) καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Σαμονῆλ τοῦ ἔτους 993, ἡ ὁποία φέρεται ἀνακαλυφθεῖσα παρὰ τὴν λίμνην τῆς Μικροῦ Πρέσπας. Ἐκ τῶν χειρογράφων τὰ παλαιότερα, τὰ Σπαράγματα τοῦ Κιέβου, λειτουργικοῦ περιεχομένου, οἱ κώδικες Zographensis καὶ Marianus, Τετραευάγγελα προερχόμενα ἐξ Ἁγίου Ὁρους, ὁ Codex Assemanianus τοῦ Βατικανοῦ, τὸ Εὐαγγελιστάριον τοῦ Ostromir (γραφὴν τῷ 1056/1057), τὸ Μηρολόγιον τοῦ Codex Suprasliensis, τὸ Σιναῦτικὸν Εὐχολόγιον καὶ ἄλλα, ἀνήκουν εἰς τὸν δέκατον καὶ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα².

Ἡ πρώιμος Σλαβικὴ Φιλολογία εἶναι κατ' ἐξοχὴν μεταφραστικὴ καὶ ἐρανιστικὴ. Περιέλαβε πρωτίστως τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τὰ χρηστικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, τὸ Εὐχολόγιον, τὸ Ὁρολόγιον, τὸ Ψαλτήριον, τὰ Μηναιᾶ, τὴν Πατρολογία. Ἐκ τῶν πρώτων ἀγιολογικῶν συγγραφῶν οἱ Βίοι τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ἱεραποστόλων ἐγράφησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν («πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σλάβων τῆς Βουλγαρίας, οἵτινες τότε ἀνεγίνωσκον μόνον τὴν Ἑλληνικὴν») ³, καὶ ἀμέσως μετεφράσθησαν εἰς τὴν Σλαβικὴν. Ἠκολούθησεν ἡ Γραμματεία τῆς Ἀρχίδος καὶ τῆς Πρεσθάβας ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινου. Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ἔργων τοῦ τελευταίου εἶναι αἱ Εὐαγγελικαὶ Διδασκαλαί, συλλογὴ ὁμιλιῶν ἐπὶ τῶν Εὐαγγελίων ἐν μεταφράσει. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται

1. ROMAN JAKOBSON, *The Beginnings of National Self-Determination in Europe*, ἐν *Review of Politics*, τόμ. 7 (1945), σελ. 34 κέ. Πρβλ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *The Kernel of Comparative Slavic Literature*, ἐν *Harvard Slavic Studies*, τόμ. 1 (1953), σελ. 1-71.

2. A. VAILLANT, *Manuel du vieux slave*, τόμ. Α', ἐν Παρισίοις, 1964, σελ. 14 κέ.

3. A. VAILLANT, *Quelques notes sur la vie de Méthode*, ἐν *Byzantinoslavica*, τόμ. 24 (1963), σελ. 234.

τὰ πρωτόλεια τῆς μὴ ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ τῆς χρονολογίας. Ἰωάννης ὁ Ἐξαρχος, συγγραφεὺς τοῦ Ἐξαημέρου, ὑπῆρξεν ὁ μεταφραστὴς Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ¹. Ἐν τῶν μᾶλλον περιέργων καὶ πρωτοτύπων κειμένων εἶναι τὸ *Περὶ τῆς γραφῆς, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν μοναχὸν Chrabr*². Τρία νομικὰ ἔργα μεταφράσθησαν, διεσκευάσθησαν καὶ συνεγράφησαν ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων: τὸ *Zakon Sudnyj Ljudem* (ὁ Νόμος διὰ τὸν Λαόν) ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Νομοκάνων ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ Ὀμιλία πρὸς τοὺς ἡγεμόνας κριτάς, πρωτότυπον ἔργον τοῦ τελευταίου³. Ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν χρονικῶς, ὁ κύκλος τῶν διαφερόντων διευρύνεται, ἀλλ' ἡ Σλαβικὴ Φιλολογία ἐξακολουθεῖ διατηροῦσα ἄμεσον ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς μεσοχρονίου Ἑλληνικῆς⁴. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτὴν ὡς Σλαβόφωνον Βυζαντινὴν Γραμματεῖαν⁵.

Διὰ τῆς ἐπινοήσεως τοῦ ἀλφαβήτου ἡ λαλουμένη γλῶσσα τῶν Σλάβων εἰσηλθεν εἰς τὴν χορείαν τῶν γραφομένων Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν — μία ἐκ τῶν πρώτων νεωτέρων φιλολογικῶν γλωσσῶν τῆς Εὐρώπης. Πρώτη αὐτὴ ἐγένετο δεκτὴ εἰς τὸ πλευρὸν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς ὡς γλῶσσα ἐκκλησιαστικὴ. Ἴσως εἰς τὰς παρυφὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Λατινικοῦ κόσμου ἐγένετο χρῆσις τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Λατινικοῦ ἀλφαβήτου πρὸς ἀπόδοσιν τῶν Σλαβικῶν φθόγγων. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν Παλαιοσλαβικοῦ κειμένου τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος οἱ Σλάβοι, προσελθόντες εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἐχρησιμοποίησαν γράμματα Ῥωμαϊκὰ καὶ Ἑλληνικὰ⁶. Μολοντί οὐδὲν τοιοῦτον μνημεῖον διεσώθη, τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπίθανον. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ ἡ γλῶσσα τῆς πρωί-

1. Γ. ΣΟΥΛΗ, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 32 κέ. CHR. CODON, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 281 κέ.

2. A. DOSTA'L, *Les origines de l'apologie slave par Chrabr, en Byzantinoslavica*, τόμ. 24 (1963), σελ. 236 - 246. V. ΤΚΑΔΙČΙΚ, *Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave, en Byzantinoslavica*, τόμ. 25 (1964), σελ. 75 - 92.

3. J. VAŠICA, *L'œuvre juridique de SS. Constantin - Cyrille et Méthode, en Τόμω Ἑορτίω, μέρος Β'*, σελ. 161 - 175.

4. Γενικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ θέματος βλ. παρὰ IVAN DUJČEV, *Les rapports littéraires byzantino-slaves, en Medioevo Bizantino-Slavo*, τόμ. Β', ἐν Ῥώμῃ, 1968, σελ. 3 - 27. Πρβλ. καὶ σελ. 589 - 594.

5. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Byzance et les peuples de l'Europe du Sud - Est. La synthèse byzantine, Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud - Est Européennes*, τόμ. Γ', ἐν Σόφίᾳ, 1969, σελ. 23 κέ.

6. F. ΤΚΑΔΙČΙΚ, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 76.

μου Βουλγαρικής Ἐκκλησίας. Πλὴν δὲ τῶν ἑλλημιστῶν συντεταγμένων Πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν, ἐσώθησαν ἄλλαι εἰς τὸ πρῶτον Τουρανικὸν ἰδίωμα τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ χαραχθεῖσαι διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου¹. Τελευταίως ἐμελετήθησαν χειρόγραφα πολὺ μεταγενέστερα εἰς Σλαβικὴν γλῶσσαν δι' Ἑλληνικῶν χαρακτήρων καὶ ἀντιστοίχως εἰς Ἑλληνικὴν γλῶσσαν διὰ Σλαβικῶν. Ταῦτα ὁμῶς ἀνήκουν εἰς ἄλλας ἱστορικὰς κατηγορίας².

Ἐξεταζομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενικῶν διδαγμάτων περὶ τῆς γενέσεως τῶν γλωσσῶν, ἢ διαμόρφωσις τῆς Παλαιοσλαβικῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης ἐμφανίζεται ὡς ἰδιάζον ἱστορικὸν φαινόμενον. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς δὲν ὑπῆρξε τὸ τέρας μιᾶς μακρᾶς καὶ ἐν πολλοῖς ἀφανοῦς πορείας διὰ μέσον τῶν ἀτραπῶν τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, μιᾶς ἀνόδου ἐκ τῶν ἀπλουστέρων πρὸς τὰ σύνθετα. Συνήθως ἡ δημιουργία τῆς κοινῆς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συμβιώσεως κοινωνικῶν καὶ ἔθνικῶν ὁμάδων εἰς τοὺς κόλπους εὐρείας πολιτικῆς κοινότητος. Ἐνταῦθα ἔχομεν ἀντίστροφον φορὰν: ἡ κοινὴ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα, κατασκευάσμα λόγιον καί, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπη, ἐπώνυμον, κατέκτησε κοινωνικὰς ὁμάδας τῆς αὐτῆς μὲν ρίζης, ἀλλ' ἀπὸ αἰῶνων διεσπασμένας ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ συγκροτήσει. Τὸ κοινὸν γλωσσικὸν ὄργανον παρεσκεύασε νέαν τινὰ δύναμιν συνοχῆς, διήνοιξε τὰς ἀποκεκομμένας λεωφόρους εἰς τὴν εὐρεῖαν κυκλοφορίαν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν καὶ ἐδημιούργησε μεγίστην κοινότητα πολιτιστικὴν, τὴν μεγαλυτέραν εἰς ἕκτασιν πολιτιστικὴν κοινότητα τῆς Εὐρώπης.

Δ'.

Περαιτέρω νεότεροι ἱστορικοὶ εἶδον εἰς τὸ κήρυγμα τῆς ἰσότητος τῶν γλωσσῶν καὶ εἰς τὸ κατόρθωμα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς ἔθνικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοδιαθέσεως ἐν Εὐρώπῃ. Εἰς τὸν ἕμμετρον πρόλογον τῆς μεταφράσεως τῶν Εὐαγγελίων ὁ Roman Jakobson ἐπισημαίνει τὸ

1. V. BEŠEVLIJEV, *Die Protobulgarischen Inschriften*, ἐν Βερολίνῳ, 1963, ἀριθμ. 50, 52, 53, σελ. 233 κέ., 238 κέ. A. ALFÖLDI, *Études sur le trésor de Nagyszentmiklós*, I, *Cahiers Archéologiques*, τόμ. 5 (1951), σελ. 123 κέ., τόμ. 6 (1952), σελ. 42 κέ., τόμ. 7 (1954), σελ. 61 κέ. Πρβλ. GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*², ἐν Βερολίνῳ, 1958, τόμ. Α', σελ. 300 κέ., τόμ. Β', σελ. 18. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 19 κέ.

2. M. STOJANOV, *Βουλγαρικὰ χειρόγραφα περιέχοντα στοιχεῖα Ἑλληνικά (βουλγ.)*, ἐν Χρονικοῖς τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τόμ. 9 (15), ἐν Σόφια, 1969, σελ. 315 - 350 (κατ' ἀνακοίνωσιν Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, γενομένην ἐν τῷ Κέντρῳ Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν). Πρβλ. καὶ A. MAZON - A. VAILLANT, *L'Évangélaire de Kulakia. Un parler slave du Bas-Vardar*, ἐν Παρισίοις, 1938, σελ. 6 κέ.

ὑπέρτατον μήνυμα τοῦ Θεσσαλονικέως φιλοσόφου, ἐπιδιώκοντος ἴσα δικαιώματα διὰ πᾶν ἔθνος καὶ δι' ὁλόκληρον τὸν λαόν, («ἴσα δικαιώματα εἰς τὴν ὑψίστην τῶν ἀξιῶν, δηλονότι εἰς τὸν θεῖον λόγον»). Καὶ παρατηρεῖ: «οὕτως ἡ ἔθνικὴ ῥοπὴ εἶναι ἐνταῦθα συνδεδεμένη μετὰ τῆς δημοκρατικῆς ῥοπῆς»), ἀνομολογεῖ δὲ κατωτέρω ὅτι τινὲς τῶν («νεωτέρων Ἑυρωπαϊκῶν γλωσσῶν, τὰς ὁποίας ἡ Μεταρρύθμισις ἔφερεν εἰς τὴν ζωὴν κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα») εἶναι «καθυστερημένη ἀντανάγκασις τοῦ αὐτοῦ ρεύματος, ὅπερ ἔχει τὴν πηγὴν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὅπερ κατὰ τὴν ἐνάτην ἑκατονταετηρίδα παρήγαγε τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ τὸ ἔθνικὸν κίνημα τῶν Σλάβων»¹. Διὰ τὸν μετέχοντα παιδείας Ἑλληνικῆς αἱ ἔννοια αὐταὶ ἀνατρέχουν εἰς πολὺ παλαιότερα πρότυπα. Ἐν τῇ μοναδικῇ ἱστορικῇ του συνθέσει τὸ Βυζάντιον συνέξενξε τὴν Ῥωμαϊκὴν κρατικὴν καὶ στρατιωτικὴν παράδοσιν μετὰ τῆς σοφίας τῆς Ἑλλάδος, τὰ ἔφα μετὰ τῶν ἐσπερίων, τὴν δυναστείαν μετὰ τῆς συγκαταβάσεως πρὸς τὸν δῆμον, τὴν οἰκουμενικὴν ιδέαν καὶ τὴν ἔθνικὴν ἀδιαλλαξίαν μετὰ τῆς ἔθνικῆς ἀνοχῆς, τὴν ἀλαξοικίαν στάσιν τοῦ Ἑλληνος ἔναντι τοῦ Βαρβάρου μετὰ τῆς ἰσοπολιτείας, καὶ τῆς μετοχῆς εἰς τὴν ἡμετέραν παιδευσιν. Τὸ Σλαβικὸν κατόρθωμα δὲν δύναται νὰ νοηθῇ εἰμὴ μόνον ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ἀντιφατικὰς ταύτας ἀρχὰς τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας. Ὅθεν ἐν σχήματι ἐπιλόγου ἐρχόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τοῦτο οὐχὶ πλέον ἐκ τῆς σκοπιᾶς τῆς Μοραβίας, τῆς Βοημίας, τῆς Παννονίας, τῆς Ἀχρίδος ἢ τοῦ Κιέβου, ἀλλ' ἐκ τῆς λαμπρᾶς ἐστίας τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων.

Τὸ Βυζάντιον, κοινὴ πολυεθνικὴ ἐν τῇ ἀφρηρίᾳ της, ἐξεκλήθη εἰς τέλειον κράτος πολιτισμοῦ. Ἐνωρίτατα τὴν οἰκουμενικὴν ιδέαν τῆς Ῥωμαϊκῆς Εἰρήνης συνέδεσε μετὰ τῆς παγκοσμίας ἀποστολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διεμόρφωσε τὴν ἔννοιαν τῆς Χριστιανικῆς Ῥωμαϊκῆς Εἰρήνης. Ἡ Ὁρθοδοξία ἀπέβη τὸ θεμέλιον τῆς μιᾶς Μοναρχίας. Ἐκεῖθεν τὸ Κράτος ἤχθη ἠρέμα πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Θρησκεία, θεσμοὶ πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ, πνευματικὴ παράδοσις, παιδευσίς καὶ τέχνη ἐδημοῦργησαν κοινότητα οἰοεὶ ἔθνικὴν. Ὡς καὶ ἡ θρησκεία, οὕτω καὶ ἡ παιδεία ἦτο ἀξία ἀποκλειστικὴ καὶ δύναμις μαχομένη καὶ στρατευομένη πρὸς τὰ ἔσω καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Πρὸς τὰ ἔσω πᾶν ὅ,τι ἦτο ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ πνεῦμά της ἐθεωρεῖτο ἀλλότριον καὶ ἀπόβλητον. Πρὸς τὰ ἔξω ἡ παιδεία τοῦ Βυζαντίου ἐνεσωματοῦτο εἰς τὸ πολὺπλοκον σύστημα τῆς οἰκουμενικῆς ιδέας καὶ ἐξεδηλοῦτο δυναμικῶς εἰς τὸ οὐχὶ ὀλιγώτερον περίπλοκον δίκτυον τῶν διεθνῶν σχέσεων. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, εἰς τὴν διπλωματίαν καὶ εἰς τὸν πόλεμον, εἰς τὴν ἐπί-

1. ROMAN JAKOBSON, *The Beginnings of National Self-Determination*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 33 καὶ 42.

θεσιν καὶ εἰς τὴν ἄμυναν ἢ ἡγεμονικὴ ῥοπή του ἦτο ῥοπή παιδείας : *Impérialisme de Culture*. . . .

Ἡ Μοραβικὴ ἀποστολή, ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ ἐπινόησις τοῦ Σλαβικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἢ γένεσις τῆς Σλαβικῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας συντελοῦνται εἰς στιγμὰς ὑπερτάτης κρίσεως τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἢ Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ ἢ Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, ἐκ παραδόσεως ἐλευθεριώτεροι ἔναντι τῶν ἐθνῶν, ἔχουσαι μακρὰν πεῖραν τῶν πραγμάτων τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἐτήρησαν στάσιν ἀνοχῆς. Συνεχώρησαν τὴν χρῆσιν τῶν ἐθνικῶν ἰδιωμάτων ἐν τῇ λατρείᾳ, περαιτέρω δὲ προέβησαν εἰς τὴν καταδίκην, ὡς αἰρέσεως, τοῦ τριγλώσσου, δηλαδὴ τῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἢ Ἑβραϊκὴ, ἢ Ἑλληνικὴ καὶ ἢ Λατινικὴ ἦσαν αἱ μόναι λειτουργικαὶ γλώσσαι¹. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνοχὴ αὕτη οὔτε παγίως ἐτηρήθη οὔτε καθολικῶς ἔσχυσε, προκειμένου μάλιστα περὶ γεωγραφικῶν χώρων προσκειμένων εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐπικράτειαν. Ἐν τῷ συνόλῳ ἢ πολιτικὴ τοῦ Κράτους εἰς τὸ θέμα τοῦτο τῶν γλωσσῶν παρουσιάζει ἀντινομίας καὶ ἀνακολουθίας. Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ, ὁ Μιχαὴλ ὁ Γ', ὁ ὁποῖος δὲν ἐδίστασε νὰ ἀποκαλέσῃ τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν Σκυθικὴν καὶ βάρβαρον², ἐχειρώγησε τὸ τέως ἄγνωστον καὶ παρημελημένον ἰδίωμα τοῦ Αἴμου εἰς τὸν θρόνον τῆς τρίτης λειτουργικῆς γλώσσης τῆς Εὐρώπης³.

1. P. FRÉDÉRICQ, *Les conséquences de l'évangélisation par Byzance sur le développement des langues nationales*, ἐν *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, ἀριθμ. 11 (1903), σελ. 738 κέ. IVAN DUJČEV, *Il problema delle lingue nazionali nel Medio Evo e gli Slavi*, ἐν *Medioevo Bizantino-Slavo*, τόμ. Β', σελ. 43-68 καὶ 595-597. I. SEVČENKO, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 226 κέ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 20 κέ.

2. Βλ. ἄνωτέρω, σελ. 68*.

3. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ γίνῃ μνεία τῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποίαν ἤσκησε τὸ Βυζάντιον ἐν τῇ ἐκχριστιανισθείᾳ Ῥωσίᾳ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ῥώες, προσελθόντες εἰς τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τοῦ βαπτίσματος τοῦ Βλαδιμήρου τῷ 989, ἐτάχθησαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1448 καὶ μέχρι τοῦ 1591. Οἱ πρῶτοι ἀρχιερεῖς τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας ἦσαν Ἕλληνες, δι' αὐτῶν δὲ εἰσῆχθησαν εἰς τὴν χώραν ταύτην τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου. Ὅμως ἐνωρίτερα, ἤδη ἐπὶ Ἰαροσλάβου τοῦ Α' (1019-1054), μνημονεύονται αἱ πρῶται μεταφράσεις ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς. Αἰγεται συνήθως ὅτι ἡ διάδοσις τῆς Παλαιοσλαβικῆς γραφῆς καὶ Γραμματείας εἰς τὴν Ῥωσίαν ἐγένετο διὰ τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν Βουλγάρων. Ἀλλ', ὡς παρατήρησεν ὁ BORIS UNGEBAUN, παραδόξως οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς τοιαύτης πνευματικῆς ἐπικοινωνίας (*L'héritage Cyrillo-Methodien en Russie*, ἐν *Cyrillo-Methodiana*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 470 κέ.). Ἀπίθανος φαίνεται ἢ εἰς εὐρείαν τοῦλάχιστον κλίμακα ἀκτινοβολία τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους

Ἡ ἡγεμονικὴ ῥοπή τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας συνεβάδισε πάντοτε μετὰ τῆς ἡγεμονικῆς ῥοπῆς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Αὕτη συνεπλήρου ἐκείνην καὶ ὅπου ἐκείνη ἀπετύγχανε πολλάκις ἐκυριόρχει αὐτή. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς διοικήσεως τῆς Βουλγαρίας ἦτο διδακτικόν. Ποῖαι σκοπιμότητες συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Ἑλληνικὴ καὶ νὰ προβληθῇ τὸ ἀδόκιμον Σλαβικὸν ἰδίωμα ; Ποῖος νοῦς προήγαγε τὰς τολμηρὰς ταύτας λύσεις ; Τὸ Βυζάντιον ἐταλαντεύθη μεταξὺ ἐξελληνισμοῦ καὶ ἐκσλαβισμοῦ, μεταξὺ τῆς ἐπικρατήσεως διὰ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς οἰκειώσεως διὰ τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν. Ὅπισθεν τῶν μεγάλων τούτων ἀποφάσεων διαβλέπει τις κινουμένην τὴν στιβαρὰν χεῖρα τοῦ Φωτίου, πατριάρχου τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἐξόχου πολιτικοῦ ἀνδρός. Ἐὰν ἀπλουστεύσωμεν τὰ προβλήματα, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὸ Βυζάντιον, καθιεροῦν τὴν Σλαβικὴν εἰς τὴν Μοραβίαν — χώραν κειμένην εἰς τὴν διασταύρωσιν τοῦ Δυτικοῦ, τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Βαρβαρικοῦ κόσμου —, ἐπέδωκε νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς ῥοπῆς τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Γερμανικῆς δυνάμεως. Ἡ γλῶσσα, τὸ εὐθραστον τοῦτο δημιούργημα, μετεβάλλετο εἰς σιδηροῦν φραγμόν. Ἡ Ἁγία Ἐδρα συνέλαβε τὸ νόημα τῆς προκλήσεως, ἀντέδρασε δραστηρίως, ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς παραχωρήσεις¹.

Καὶ ἐνταῦθα τὰ πράγματα ὑπερέβησαν τὰς ἐπιδιώξεις τῶν ἀνθρώπων. Αἰῶνας πρὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως (εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι Τσέχος ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Hus), ὁ ἀπόστολος τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος διεκήρυξεν εἰς τὸν πρόλογον τῆς μεταφράσεως τῶν Εὐαγγελίων τὴν ἰσότητά τῶν γλωσσῶν. Ἐκ τῆς μικρᾶς ἐστίας τῆς Μοραβίας τὸ ἔργον του, τὸ ἔργον τοῦ ἀδελφοῦ του Μεθοδίου κατέκτησε τὴν Βοημίαν, τὴν νότιον Πολωνίαν, τὴν Κροατίαν, τὴν Βουλγαρίαν, τὴν Ῥωσίαν. Μέχρι τοῦ

πρὸς ἀνατολὰς, ἐνῶ τοῦτο ἐδρίσκετο εἰς κρίσιν κατὰ τὰς Παραδουναβίους αὐτοῦ ἐπαρχίας, ἀκολούθως δὲ κατελύετο ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'. Ὅθεν εἰκότως τινὲς τῶν ἐρευνητῶν ἀπέβλεψαν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρότερον πομπὸν τῆς νεωστὶ παγιωθείσης γλωσσικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῶν Σλάβων. Ἡ ταχεῖα ἐν Ῥωσίᾳ ἐπιβολὴ τῆς παραδόσεως ταύτης, καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησία τῆς χώρας ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ Ἑλλήνων, ἀντιστοιχοῦσα ἐν τῇ πράξει πρὸς τὸν ἀποκλεισμόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπιβάλλει τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: ὅτι «αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ῥώμης (τοῦ Βυζαντίου δηλονότι) ἀνεγνώριζον ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Σλαβικῆς Χριστιανωσύνης, ἣτις εἶχεν ἤδη ἀποφέρει πλουσίους καρποὺς ἐν Βουλγαρίᾳ, μόνη λογικῶς ἠδύνατο νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τῆς πολυανθρώπου, ἰσχυρᾶς καὶ μακρὰν κειμένης βορείας αὐτῶν προσηλύτου»: D. OBOLENSKY, *The Heritage of Cyril and Methodius in Russia*, ἐν *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), σελ. 50 καὶ σημ. 13.

1. D. STIERNON, *Constantinople IV, Histoire des Conciles Oecuméniques*, 5, ἐν Παρισίοις, 1967, σελ. 75 κέ.

ένδεκάτου αιώνας ἡ Παλαιοσλαβικὴ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἐκάλυψε τὴν τεραστίαν ἔκτασιν τῆς ὑπὸ τῶν Σλάβων κατεχομένης κεντρικῆς, ἀνατολικῆς καὶ νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ἀποφασιστικῶς τὰ σύνορα τῆς γηραιᾶς ἡπείρου μετετέθησαν εἰς τὸν Δνειπέρον. Ὡς παλαιότερον ἢ ἠνωμένη Ῥωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία παρέστυρεν εἰς τὴν τροχιάν της τοὺς Γερμανικοὺς λαοὺς, οὕτω καὶ νῦν ἡ Ἑλληνικὴ Νέα Ῥώμη τοῦ Βοσπόρου προήγαγεν εἰς τὸ φῶς ἔθνη ἀφανῆ, ἄσημα, ταπεινὰ καὶ ἠπορημένα ¹.

Τὰ σύνορα τῆς Εὐρώπης μετετέθησαν εἰς τὸν Δνειπέρον. . . . Μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Βυζαντινῆς Ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς νέος χῶρος ἠνοίγετο εἰς τὴν ἀγαθοποιὸν ἐνέργειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ δεσμοὶ ἐξαρτήσεως τῶν χριστιανικῶν λαῶν τοῦ χώρου τούτου ἀπὸ τῆς Αὐτοκρατορίας ἐποίκιλλον κατὰ τοὺς τόπους καὶ τοὺς χρόνους, βαίνοντες ἀπὸ τῆς συμμαχίας καὶ τῆς ἰσοπολιτείας μέχρι τῆς ὑποτελείας. Ὅμως, ὑπὸ πολιτικὰς περιστάσεις μεταβαλλομένας, προήγето σταθερῶς ἡ κοινότης τοῦ πολιτισμοῦ. Λελογισμένως τὸ Βυζάντιον ἐθυσίασε τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, διὰ νὰ κερδήσῃ τὴν καθολικότητα τῆς παιδείας του. Κατὰ τὸν τρόπον τούτον ἀπρητίσθη ὁ πολιτιστικὸς *Orbis Byzantinus*. Μετὰ πάθους ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκαλλιέργησε («τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου τὸν ἠγαπημένον καὶ νεόφυτον») (ἵνα κατὰ Φώτιον εἴπωμεν ²). Εἰς τὴν ἀναπτυσσομένην Σλαβόφωνον Φιλολογίαν διωχέτευσε τὸν πλοῦτον τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς θύραθεν Γραμματείας, τοὺς κανόνας τοῦ Δικαίου, τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, τὴν περὶ τοῦ βίου, τοῦ Κράτους καὶ τοῦ ἠγεμόνος θεωρίαν. Ἡ νεοπαγῆς μοναστικὴ πολιτεία τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθω ἀπέβη ἰσχυρὸς πομπὸς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας. Εἰς ταύτην, πλὴν τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ἰβήρων, ἐκλήθησαν νὰ παρακαθήσονται οἱ Σλάβοι, ὑπῆρξε δ' ἡ χειρονομία αὕτη προᾶξις πολιτικὴ ἐκτάκτου σπουδαιότητος ³.

Μετ' οὐ πολὺ τὸ Βυζάντιον ἔμελλεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸν διαπλασσόμενον Σλαβικὸν χριστιανικὸν κόσμον νέον στοιχεῖον ἐνότητος. Μετὰ

1. Ταῦτα κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Φωτίου, ὁμιλοῦντος περὶ τῶν Ῥῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐφόδου τοῦ 860: Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, Φωτίου Ὁμιλία. Ἔκδοσις κειμένου, Εἰσαγωγή καὶ Σχόλια, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1959, σελ. 42.

2. Ὡσαύτως κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Φωτίου, ὁμιλοῦντος περὶ τῶν Βουλγάρων ἐν τῇ Ἐγκυκλίῳ Ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς (867): Ι. Ν. ΒΑΛΕΤΤΑ, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, ἐν Λονδίῳ, 1864, σελ. 168.

3. Πρὸβλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὀρθόδοξος κοινότης καὶ κεντρόφυγες ῥοπαί, ἐν Νέα Ἐστία, Χριστούγεννα 1963, σελ. 183 - 188. Τὸ αὐτὸ εἰς Σερβοκρατικὴν μετάφρασιν: *Recueil de Chilandar*, ἔκδοσις τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν, τόμ. Α', ἐν Βελιγραδίῳ, 1966, σελ. 33 - 39.

τὴν γραφομένην γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Κωνσταντίνου - Κυρίλλου, μία ἄλλη γλῶσσα, γλῶσσα μεταφυσική, ἡ Τέχνη, ἣλθε νὰ ὑψώσῃ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ νὰ ἐμπεδώσῃ τὴν πίστιν. Ἀναμφισβητήτως ἡ ἀγαγεννωμένη Τέχνη τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν, ἀκολούθως δὲ ἡ Τέχνη τῶν Παλαιολογείων καὶ τῶν Μεταβυζαντινῶν χρόνων, ὑπερέβη τὰ ὅρια τοῦ Βυζαντινοῦ στερεώματος καὶ ἔκρουσε τὰς πύλας τῆς Ῥωμανικῆς καὶ τῆς Γοτθικῆς Εὐρώπης, ὅσον δ' οὐπω καὶ τῆς Εὐρώπης τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀλλ' ἡ πρὸς τὸν Σλαβικὸν κόσμον καλλιτεχνικὴ ἀκτινοβολία ὑπῆρξεν ἔργον ἀτίδιον. Ἐπὶ μίαν σχεδὸν χιλιετηρίδα αἱ χεῖρες τῶν Ἑλλήνων — εὐαρίθμων μὲν γνωστῶν, τῶν πλείστων δὲ ἀγνώστων καὶ ἀνωνύμων — ἀνήγειραν καὶ ἀνιστόρησαν λαμπρὰ οἰκοδομήματα ἢ ταπεινοὺς ἐδκτηρίους οἴκους ἀπὸ τοῦ Νοβγορόδου, τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ Cernigou μέχρι τῆς Curtea de Argeș, ἀπὸ τῆς Δρίστρας, τῆς Πλίσκοβας καὶ τῆς Πρεσθλάβας μέχρι τῆς Ἀχρίδος, ἀπὸ τοῦ Ἐξερῶ, τῆς Γρατσάνιτσας καὶ τῆς Δέτσανης μέχρι τοῦ Μιλεσόβου — ἀληθῆ ἐποποίαν ὑπερτάτου κάλλους καὶ ὑψηλῆς θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὸ Βυζάντιον ἐκόμισεν εἰς τὴν Σκυθικὴν ἐρημίαν τὸν Λόγον καὶ τὴν Τέχνην. Τὸν Λόγον διεμόρφωσεν ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Φιλόσοφος. Ἐὰν ἠθέλομεν νὰ δηλώσωμεν δι' ἑνὸς μόνου ὀνόματος τὴν προσφορὰν τῆς Τέχνης, θὰ ὠνομάζομεν τὸν Θεοφάνην τὸν Γραικόν, τὸν πρόωμον τοῦτον El Greco τῆς Ἀνατολῆς, ὅστις περὶ τὸ ἔτος 1370, πρὸ ἑξακοσίων ἐτῶν, μετέβη εἰς τὴν Ῥωσίαν. Κατὰ τὸν Βίκτωρα Lazarev ἐν Νοβγορόδῳ καὶ ἐν Μόσχᾳ ὁ Θεοφάνης, ἐξέχουσα ἰδιοφυΐα, τεραστία καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία, ἐγένετο εἷς τῶν δημιουργῶν τῆς Τέχνης ἐν Ῥωσίᾳ¹.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾷ τὴν μνήμην τοῦ ἱεραποστόλου τῶν Σλάβων Κωνσταντίνου τοῦ Φιλοσόφου, τοῦ ἐν μοναχοῖς Κυρίλλου, ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετείᾳ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ. Ἡ εὐλαβὴς αὕτη προσφορὰ ἔστω εἰς μνημόσυνον τοῦ μεγάλου τούτου ἐκ Θεσσαλονίκης ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Μεθοδίου.

1. V. LAZAREV, Μελέται περὶ Θεοφάνους τοῦ Γραικοῦ (ῥωσ.), ἐν Vizantiskij Vremennik, τόμ. 7 (1953), σελ. 244-258, τόμ. 8 (1956), σελ. 143-165, τόμ. 9 (1956), σελ. 193-210. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Theophanes der Grieche und seine Schule, ἐν Βιέννῃ καὶ Μονάχῳ, 1968.